

פתח דבר

אלכסנדרה קלב

המאמרים בגיליון המונח לפניכם עוסקים במישרין או בעקיפין במתח בין מעמד וזהות כבסיסי התארגנות פוליטית. היחסים המורכבים בין שתי הקטגוריות הללו אינם חדשים. הם מהדהדים את הוויכוח הישן בין המסורת המרקסיסטית והמסורת הוובריאנית. בעוד הראשונה התמקדה בשאלות מעמדיות בלבד, השנייה הדגישה את הפוליטיקה העצמאית של הסטטוסים. במחצית השנייה של המאה העשרים התגברה הספקנות בנוגע לדרכי הגדרתו של המעמד, ובייחוד בנוגע ליעילותו כסוכן יחיד של המאבק לשוויון כלכלי וחברתי. אל החלל שפיערה חולשת הרעיון המרקסיסטי נכנסו מי שכוננו "התנועות החברתיות החדשות". התנועות הללו של סוף שנות השישים קראו לשוויון על בסיס מגדרי ואתני, גזעי, מיני, גיאוגרפי, דתי וכיוצא באלו קטגוריות של זהות או מסמנים של זהות. התנועה לזכויות האזרח וחוק זכויות האזרח בארצות הברית חיזקו את המגמה הזאת, עם יצירת האשליה שמיעוטים עשויים להשתתף בחלום האמריקאי ועם פריטת מאבק העובדים למאבק זכויות של קבוצות אינספור.

מטבעו התפצל שיח הזהויות לקטגוריות שונות, הוליד קהילות, ארגן מרחבים ומפות חדשות ושיבש את הלשון האחידה לכאורה של המאבק המעמדי. בעוד השיח הכלכלי רואה את השיח החברתי כמפלג את מעמד הפועלים, שיח הזהויות רואה את השיח הכלכלי כמשקף את המעמד הבינוני וקבוצת הרוב בתוכו. האם הפוליטיקה של הזהויות היא הרס המאבק המעמדי? האם היא החלישה את המאבק לשוויון ושיחקה לידי של הקפיטל? האם המאבק המעמדי יכול לחצות זהויות או שבלתי נמנע הוא שישקף אינטרסים צרים? נשאי שיח הזהויות, בהיותם קבוצות מיעוט, מחזיקים לרוב בכוח פוליטי קטן מזה של השדרה המרכזית של השיח המעמדי, אולם שיח הזהויות נהנה לכאורה מלגיטימציה פוליטית תחת האידיאולוגיה הליברלית לדורותיה.

המשבר של המחשבה המעמדית בא לידי ביטוי בספרם של לקלאו ומוף הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית. לקלאו ומוף מציעים תיאור עשיר יותר של מעמד כתוצר של היבורים – של ארטיקולציה של אינטרסים ברגע מסוים – שאינם מתמצים לספּרה הכלכלית בלבד. ההיבור יוצר בלוק חדש מ"ריבוי מסומנים" המוכלים בתוכו, לרבות הפרולטריון. בניגוד לבלוק ההיסטורי המעמדי, המתבסס על הומוגניזציה פוליטית, הבלוק החדש מבוסס על קרעים שלעתים יוצרים היבור ולעתים לא, ומשום כך הוא אינו שומר על הומוגניות היסטורית ופוליטית. וכשם שמעמד חדל להיות קטגוריה הומוגנית, כך גם זהות אינה פוזיטיבית וסגורה בתוך עצמה, אלא היא דינמית, מתגבשת כמעבר, כיחס, כהבדל, בעזרת תהליכי המרה ושפה. אם כן, ההיבור הדינמי פוטר אותנו מהבעיה הבלתי פתורה של המרקסיוזם: כיצד מתגבשת התודעה המעמדית ההומוגנית. הארטיקולציה הזו נעשית על ידי קואליציות אד-הוק, אשר אינן קבועות אלא נכונות לצמתים של זמן ומקום. אם ניישם לוגיקה זו על ניסיונות מזיגה והכלאה כמו תיאוריית "ריבוי הצימותים" (inter-sectional) יהיה עלינו להבין את הקטגוריות הבינאריות המצטלבות בהקשר של דינמיקה היסטורית משתנה.

המחאה החברתית של 2011 מדגימה את תהליך ההיבור. הלוגיקה המרכזית של המוחים ביקשה לקדם את האינטרסים של קבוצה מובחנת במעטה של ייצוג רב-תרבותי, שוויון חברתי ושיח

של סולידריות לאומית. במקום להצביע על היסודות העמוקים של יחסי הכוח הכלכלי-פוליטי בישראל המעצבים את אי-השוויון על כל בסיסיו (כמו חוק ההסדרים וחולשת העובדים) קראו המוחים להורדת מחיר הקוטג' והדיר. ברוח דומה טוענות יוליה שבצ'נקו ושרה הלמן במאמר החותם את הגיליון ("מחאה אנטי-ניאו-ליברלית ותוצר ניאו-ליברלי: ניכוס ותרגום תביעות מחאת האוהלים של קיץ 2011 על ידי ועדת טרכטנברג") כי כישלון המחאה אינו טמון רק בניסוח הצר של הדרישות אלא גם בעיקרון בפרקטיקה של הפעולה. תהליך התרגום הפוליטי-תרבותי שעליו מצביעות שבצ'נקו והלמן הוא מאפיין כללי של תהליך המיסוד של תנועות חברתיות, המלווה במתווכים, "יועצים אלטרנטיביים", עסקנים, ביורוקרטים, פרופסיונלים או פוליטיקאים המכוננים את השיח מחדש מתוך אינטרסים צרים. השיח המתורגם ממסגר מחדש את הבעיות שמועלות, את אוכלוסיות היעד ומכאן גם את הפתרונות הנתפסים כרלוונטיים. ניתן לראות כי שפת המחאה המפוצלת תאמה את ההיגיון הניאו-ליברלי של המדיניות שנגדה ביקשו המוחים לצאת וכי היא תרמה לתרגומן המעקר של הדרישות.

ללא כוונת מכוונת, הגיליון שלפנינו מאפשר לנו להתבונן בתצורות של מתחים והיבורים בשדות אמפיריים ותיאורטיים שונים. ארבעת המאמרים הראשונים אף בוחנים סוגיה זו באמצעות התמקדות בסובייקט ובהתמקמותו בין פוליטיקה מעמדית לפוליטיקה של זהויות. שני המאמרים הראשונים מספקים הצצה לדינמיקה של ההיבור המתעצבת תוך כדי תנועה במרחב – החל בתיירות וכלה ביוממות. מאמרו של שחר פן "בין פלשתינה, לבנון ואירופה: נסיעות וטיולים בתנאים של מזרח תיכון קולוניאלי חסר גבולות" פורש תמונה עשירה של תנועה חילונית, לצורכי חופש, מסחר או לימודים במרחב היסטורי שבו זהויות אתנו-לאומיות ומעברי גבול הם כמעט חסרי משמעות. חקר התיירות החילונית-בורגנית בפריפריה תורם הן לסוציולוגיה חדשה של תיירות המתרחקת מהמערב לטובת הבנת התיירות בתוך המרחב הקולוניאלי, הן לסוציולוגיה של החברה בישראל, המשתחררת מהנרטיב הציוני-סוציאליסטי-הישרדותי הדומיננטי. פן מראה כי בעוד תנועת תושבי פלסטין הערבים באזור התבססה על התייחסות נזילה לגבולות ולזהות האתנית, תנועת היהודים במרחב שיקפה הבנה של הגבולות כמטושטשים, באמצעות המשכו של אורח חיים אירופי בורגני (בנסיעות עסקים ונופש ללבנון ולקהיר או לאירופה), וגם כלאומיים (למשל בטיולי ידיעת הארץ). דואליות זו – באופן שבו זהויות חברתיות וכלכליות מעצבות את המרחב – הייתה קיימת גם במוסדות הציוניים, אשר ראו בתיירות המקומית אקט מנוגד לחזון הסוציאליסטי הציוני, אך גם העריכו את הרווח הכלכלי והפוליטי הפוטנציאלי מתיירות מקומית-אזורית. המציאות המרחבית-פוליטית שהמאמר משרטט משקפת פוליטיקה כלכלית ואתנו-לאומיות מורכבת, אשר כמעט אינה מדומיינת במחקר ובשיח של החברה בישראל. כמו אז, גם היום מציאות מרחבית זו היא חלק אינטגרלי מחייהם של פלסטינים אזרחי ישראל רבים הנעים במדינות האזור לצורך תיירות ולימודים, בתנועה בלתי נראית כמעט. מדינת ישראל אף נסמכת על תנועה זו. כך למשל לימודי פלסטינים אזרחי ישראל בירדן מאפשרים לה שלא להרחיב את היצע הלימודים בישראל. למרות המרכזיות של תנועה זו, השיח והמחקר עליה ועל משמעותה לחברה בישראל אינם קיימים. הפוליטיקה האתנו-לאומית מעלימה את המציאות הכלכלית שעבורה גבולות המזרח התיכון אטומים פחות.

המאמר של רודד, מאיר ובן-ישראל ("דרך כמקום בתנועה: כביש 31 וערד בין חיבור לניתוק") מדגים כיצד המרחב מאפשר היבורים בין אתניות ומעמדיות. המאמר עוסק בקטע המשודרג מכביש 31 במזרח הנגב. לאורך קטע הכביש חיה אוכלוסייה כדונית, רובה בכפרים בלתי מוכרים,

ובקצהו שוכנת העיר ערד, ברובה יהודית. בעזרת ניתוח שיח המאמר חושף את תפקיד הכביש בעיצוב זהותם האתנו-לאומית-מעמדית המורכבת של תושבי הספר היהודים, שגאוותם בנויה על החלוציות וקבורה תחתיה. עבור תושבי ערד והתושבים הבדווים הכביש מהווה לא רק צינור חיים כלכלי, פוליטי וחברתי יחיד ואתר תרבותי, אלא גם סמל לשוליותם. באופן פרדוקסלי, שדרוג הכביש מסמל עבור תושבי ערד נישול מהמקום שהכביש היה עבורם, ומוסיף למורכבות יחסם לבדויים המקומיים המנושלים גם הם. הפער שחושף המאמר בין הרטוריקה הממסדית הבטיחותית-ביטחונית של שדרוג הכביש ובין המשמעות המקומית אינו ייחודי לכביש 31. הפקעת אדמות לצורכי פיתוח ושדרוג היא פרקטיקה מדינתית-כלכלית פוליטית שהממד הכוחני שלה נעלם מהשיח והופרט לשיח פיצויים. במציאות הישראלית פעילות זו מקבלת גם ממד אתנו-לאומי, לעתים חוצה מעמדות. כך, סלילת כבישים היא אחת הדרכים המרכזיות והשקופות ביותר לקביעת תוואי הניידות, הגישה והשימוש בקרקע וליצירת מציאות גיאוגרפית-פוליטית דה-פקטו, היוצרת דיכוי כלכלי ואתנו-לאומי כאחד.

למרות התרומה להבנת מקומו של הסובייקט בתהליך ההיבור, שני המחקרים – של פנ ושל רווד, מאיר ובן-ישראל – מתייחסים לקול היהודי בלבד, ושניהם חותמים בקריאה למחקר נוסף הבוחן את הפרקטיקות והמשמעויות של התנועה והניידות מן הזווית הערבית. שני המאמרים הבאים, של ח'אולה זועבי ויונתן אנסון ושל מהא כרכבי סבאח, מעניקים נקודת מבט פלסטינית על סוגיות המעמד והזהות. מאמרים אלו גם מרחיבים את הדיון בסוגיות פוליטיות אלו מעבר לדיון המערבי, הממוקד בשאלות של קדמה, נאורות והומוגניות אתנית.

במאמרים "ההתמקחות המרובה עם הפטריארכיה: פריון וילודה בעיני נשים ערביות אקדמאיות בישראל" זועבי ואנסון לוקחים אותנו למסע אל המשמעויות השונות של פריון הילודה בעיני הנשים הבדוויות בנגב ואל אסטרטגיות ההתמקחות המרובה עם הפטריארכיה שהן נוקטות. סוגיית הפריון מרתקת מכיוון שהמשמעות הסמלית והכלכלית של פריון ילודה מתמלכדת בין תהליכי היבור סותרים, בעודה ניזונה הן מהפטריארכיה והן מהקולוניאליזם המשמר אותה. בתוך מערכת יחסי כוח מורכבת זו, נשים בדוויות מפעילות את הסוכנות החברתית שלהן להתנגד למשטור אגב מסגור מחדש של סמלי המסורת והפטריארכיה, אם בקריאה מחודשת של הקוראן, המדגישה את איכות החינוך ולא את ריבוי הילדים, ואם באמצעות הסכמה לפוליגימיה אשר תשחרר אותן מהשתעבדות למספר ילדים שיספק את המשפחה הגרעינית והמורחבת. במקום להתייחס לשוויון (הן מגדרי והן מעמדי) כתנועה חד-כיוונית וחד-ממדית, המסגרת התיאורטית של ההתמקחות עם הפטריארכיה חושפת את המשאים ומתנים שנשים מנהלות כדי שיוכלו ללמוד, לעבוד ולעצב את חיי היומיום שלהן. ההתמקחות עם הפטריארכיה מדגימה את נזילות המסומנים בזמן ובמקום, את חוסר הקוהרנטיות של הטוטליות החברתית שעליה מדבר גם אלתוסר.

מהא כרכבי סבאח מתארת תוצר נוסף של מורכבות ההיבור במשטור הפטריארכלי-קולוניאלי של החברה הפלסטינית בישראל. מאמרה ("נישואין הומוגמיים בהשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל") בוחן את דפוס הנישואין של נשים ערביות לאור הפער שנוצר בין השינוי בהשכלתן ובין המבנה הפטריארכלי והקולוניאלי בחברה הערבית בישראל. מחקרים על השכלה ונישואין בחברות מערביות מדגישים את הנטייה להומוגמיה השכלתית בנישואין, ועלייה בהשכלת נשים מלווה בנישואין חוץ-אתניים או בעלייה בשיעור הרווקות. אולם כרכבי סבאח מראה כי אל מול הדוחק בשוק הנישואין המקומי הפתרון אינו נישואין מחוץ לקבוצה האתנית או רווקות, אלא נישואין כלפי מטה מבחינת השכלה. בחירה זו היא האפשרות היחידה העומדת בפני

הנשים המשכילות המבקשות להימנע מסנקציות חברתיות. אם נישואין כלפי מטה מרחיבים את הלגיטימציה להשכלת נשים ואת יכולתן הפוליטית, פרקטיקה זו מבטאת מיקוח ולא כניעה – מיקוח שהוא אלטרנטיבה לאפשרות של היבור.

זוג המאמרים האחרון בגיליון זה עוזב את הסובייקט ומתייחס למופעי מאקרו של הכלכלה הפוליטית בישראל. מאמרן של אלינה רוזנפלד-קינר וטלי קריסטל ("שינויים במבנה התעסוקה בישראל: משרטוט לקיטוב") משרטט את השינוי בהתפלגות העבודות בישראל בחמישים השנים האחרונות. רוזנפלד-קינר וקריסטל מתארות כיצד התמסד אי-השוויון החברתי בשוק העבודה ועבר מהתפלגות משרגת של העבודות להתפלגות מקוטבת, שבה גדלים חלקיהן של העבודות המשלמות שכר גבוה ושל העבודות המשלמות שכר נמוך, ואילו חלקן של עבודות הביניים קטן. קיטוב זה בהיצע העבודות משמש מנגנון המקבע פערים כלכליים ומגדיל אותם. אם נביא בחשבון את הדמוגרפיה של אלו המועסקים בסוגי העבודות השונים מתקבלת תמונה של התחזקות והיקבעות פערים מגדריים, אתניים וגילניים בחברה בישראל. הסיבה המצוטטת ביותר בקרב כלכלנים לקיטוב זה היא השינויים הטכנולוגיים, שלכאורה מייטרים רבות מעבודות מעמד הביניים. אולם תפקיד המדינה והקפיטל אינו נפקד מקיטוב זה. תהליכים כגון הרס ארגון העובדים, יצירת גטאות שוק עבודה לשילובן של אוכלוסיות מיעוטים חסרות הגנה ומיקור חוץ גוררים הורדת שכר גם במקצועות דורשי השכלה, כגון רוקחות, סיעוד, הוראה וטכנולוגיה גבוהה. מיקור חוץ, ייבוא עובדים זרים ואי-הסדרת מעמדם של מבקשי המקלט מוסיפים ללחץ להורדת השכר בעבודות בשכר נמוך. הרמיסה של מעמד העובדים לא הייתה מתאפשרת ללא החולשה החברתית של המיעוטים האתניים, והקיטוב בהיצע העבודות מגביר את הפער בין המיעוטים האתניים בישראל לקבוצת הרוב ומגביר את החפיפה בין המצוקות. מנקה הבתים בהר אדר – האם הוא יותר עני או יותר פלסטיני? באופן פרדוקסלי הקיטוב מתאפשר בשל היבור זהויות שאינו מבקש עוד ליצור הומוגניזציה.

אף שהצימוד בין המאמרים אקראי, הקריאה בהם באמצעות העדשות שהצעתי, הדיאלקטיקה בין פוליטיקה של מעמדות לפוליטיקה של זהויות, אינה מקרית. הריקוד בין הפוליטיקה של החלוקה לפוליטיקה של ההכרה, שתי קטגוריות מאבק שאינן מגיעות לכדי השלמה, הוא האתגר הגדול של הסוציולוגיה היום. התובנה שזהות ומעמד לעולם אינם מופיעים בנפרד מזמינה ניסוח תיאורטי ואמפירי מתקדם יותר, של היבורן.

כתב העת סוציולוגיה ישראלית נמצא בתהליך שינוי והתרחבות. המערכת ממשיכה להזמין כותבים וכותבות לשלוח מאמרים מקוריים בעלי חידוש תיאורטי ואמפירי לשיפוט בכתב העת. נשמח לקבל לשיפוט מאמרים מכל תחומי הידע והמחקר הסוציולוגיים, ובמגוון המלא של שיטות המחקר. מדור הספרים, בניצוחו של תום פסח, ממשיך להזמין סקירות עומק אינטלקטואליות של ספרות מקומית ועולמית.

המערכת גם מזמינה חוקרות וחוקרים להגיש לשיפוט סקירות ידע קצרות בנושאים שונים. סקירות אלו ידונו במאמרים עכשוויים אחדים בתחום מחקר מסוים. החיבורים יהיו בסדר גודל של 3000 מילה, בשפה נטולת ז'רגון, ויכללו את סקירת המאמרים ומסגור בעל ערך מוסף מאת מחבר/ת הסקירה. מטרת החיבורים היא להנגיש מחקר עכשווי לקהל החוקרות והסטודנטיות בישראל ואף לקהל הרחב המתעניין.

לשם הרחבת השיח, החל מגיליון זה המאמרים מלווים גם בתקצירים בערבית (התקצירים תורגמו פרו בוו על ידי צאלח עלי סואעד ונערכו על ידי נביה בשיר, מטעם חוג המתרגמים במכון ון ליר ומטעם מערכת מכתוב, סדרת ספרים ייחודית המוקדשת לתרגום פרוזה ושירה מערבית לעברית). בהמשך גם נתרגם את סקירות הידע לערבית. התקצירים בערבית נועדו לסמן את הסוציולוגיה הישראלית כתחום של חוקרים וקוראים דוברות עברית וערבית כאחד. תקצירים אינם תחליף לתרגום מאמרים לערבית ולפרסום מאמרים על ידי סוציולוגים דוברי ערבית, אולם ניתן לראות בתקצירים סימון של הפרעה והתחלה של הרחבת השיח והשיחה כך שיכללו את כל קהילת הסוציולוגיה הישראלית. הקריאה להרחבת השיחה מפנה את תשומת הלב גם לעובדה המביכה, שעולה מסקר של מכון י. כהן, שרק 0.4% מן היהודים בישראל שמתחת לגיל שבעים מסוגלים לקרוא ספרות מקור בערבית.¹ זו פיסת מידע מדהימה בהתחשב בעובדה שעד 1948 רוב תושבי האזור דיברו ערבית, ושבימיה הראשונים של המדינה הייתה הערבית שפת האם של למעלה מ-50% מהאוכלוסייה היהודית בישראל. התקצירים בערבית אינם מתקנים את התופעה ואינם יוצרים את ההכלה, אלא מסמנים את הדרך.

1 שנהב, יהודה, דלאשה, מייסלון, אבנימלך, רמי, מזרחי, נסים ומנדל, יונתן (2015). ידיעת ערבית בקרב יהודים בישראל. מכתוב: פורום המתרגמים, מכון ון ליר והמחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטת תל אביב.